

Ігор Рафальський

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ: ПЕРЕДУМОВИ, ЗМІСТ І ОСНОВНІ ЧИННИКИ

У статті розглядаються питання європейського вектора розвитку України в контексті українського національного самовизначення. Аналізуються передумови та основні змістовні чинники європейського проекту України.

Ключові слова: євроінтеграція, національне самовизначення, розширення ЄС.

Ihor Rafalsky. European Choice as a Factor in the Ukrainian National self-determination: background, content, and key factors The article deals with the European vector of Ukraine in the context of Ukrainian national self-determination. Analyzes the background and main content factors of the European project in Ukraine.

Keywords: European integration, self-determination, EU enlargement.

Змістовні аспекти національного самовизначення реалізуються у вигляді різних проектів, або ж ідей суспільного розвитку. Одним з таких проектів, що супроводжує формування української нації і держави, зокрема, в ХХ ст., є проект включення в європейський культурний і політичний простір. У своїх первісних формах – публіцистичних закликах, деклараціях намірів, політичних гаслах – цей напрям інтеграції може бути означений як «європейський вибір». В умовах постановня Об'єднаної Європи вже не лише як цивілізаційної, але й політичної цілості, цей вибір набув більш конкретного змісту і став одним з визначальних факторів українського самовизначення.

Обставини здобуття незалежності Україною в 1991 р. та політика центральної влади в Києві цим сподіванням європейських партнерів, значною мірою, відповідала. «Одна з привабливих рис нинішньої України для Європи – толерантність нового режиму в національному питанні і

відсутність міжнаціонального напруження, наскільки про це можна судити», – зазначав М. Попович [1, с. 62].

Проект європейської інтеграції, у певному сенсі, вступав у суперечність з проектом національного самовизначення у формі національної державності, як його розуміла більш радикальна частина українських патріотів. Однак усвідомлення цієї суперечності в публічному дискурсі присутнє досить епізодично, мало відображене воно в аналітичних розвідках і, тим більше, в документах державної політики.

Розглядаючи колізію українського вибору за віссю Схід–Захід як ключовий елемент націостановлення, В. Кремень та В. Ткаченко констатували її продовження і навіть набуття нею особливої гостроти в умовах здобуття незалежності. Після 1991 року, вважали науковці, «ця дилема стала проглядатися у протистоянні ідеологем «західного лібералізму» і «євразійської соборності» [2, с. 431]. Таким чином, вибір пролягав не тільки між двома напрямками інтеграції, а й між двома її моделями та двома розуміннями природи міжнаціональних зв'язків.

Вибір між Сходом і Заходом є для України дуже складним у тому сенсі, що його практично неможливо зробити за існуючих умов досить чітко й однозначно, оскільки це неминуче призводить до граничного загострення внутрішнього протистояння та породжує загрозу розколу країни. Пошук альтернатив цьому вибору приводив до ідейних синтезів та компромісних моделей, що передбачали опертя на власні сили і волю до самостійного буття (Д. Донцов), або відкривали б нові можливості шляхом переключення уваги з протистояння Схід–Захід на експансію по лінії Південь–Північ (Ю. Липа).

Протягом 90-х років у середовищі ліберальної української інтелігенції та в керівництві держави популярною була також концепція «мосту», згідно з якою примирення суперечностей між Сходом і Заходом є не просто умовою існування України на карті світу як самостійної держави, але й її особливою місією. Подібну ідею висловлював в підсумку своїх рефлексій щодо європейських перспектив України і Мирослав Попович: «Україна має *сполучати* світи, а не *розділяти* їх. Це дасть нам силу, добробут і справедливий лад» [1, с. 104].

Та в умовах внутрішньополітичної нестабільності, неформованої ідентичності і браку державницького досвіду більш реалістичним виглядав шлях компромісів, сутність яких зводилася до перспективи входження «в Європу разом з Росією» (Д. Табачник). Аналогічний інтеграційний проект обґрунтовували і автори праці «Україна: шлях до себе» В. Кремень і В. Ткаченко, які моделювали «цивілізаційний синтез «Схід–Захід» у рамках культурно-політичної парадигми на просторі «Великої Європи» [2, с. 431].

І все ж, розуміючи, що повного балансу і стабільності в такому проекті годі очікувати, автори аналізованої праці приходять до висновку про переважання західного вектора над східним як стратегічне рішення й умову повноцінного національного існування і розвитку незалежної України. Посилаючись на відому формулу В. Липинського («Одсепаруватись від Польщі, але так, щоб не утопитись в руському морі»), ідеологи нового етапу націостановлення вказують на «факт природної установки українського суспільства на самовизначення», а також проголошують раціональним «механізм такого самовизначення через зняття дилеми «Схід – Захід», чи «Росія – Польща» за умови домінуючої геокультурної орієнтації на Захід» [2, с. 434].

В умовах консолідації правлячого режиму і національної мобілізації в Російській Федерації, «європейський вибір» України став закономірною реакцією на загрозу маргіналізації, втрати цивілізаційної ідентичності та перетворення на «сіру зону» перманентного конфлікту між Росією і Заходом.

Ця ситуація, що виникла в другій половині 1990-х і набула особливої гостроти на початку 2000-х років, уже кардинально відрізнялася від становища України періоду здобуття незалежності. Якщо тоді головною перепоною для інтеграції в європейський простір виступали відмінності в очікуваннях інтелектуальної еліти України та її європейських партнерів, то згодом, під тиском реінтеграційної агресії Росії, український істеблішмент уже змушений був розглядати європейський вектор як єдино можливий шлях утримання суверенітету і формування власної міжнародної суб'єктності.

Саме в цьому контексті актуалізуються концепти геополітики та робляться спроби позиціонувати Україну в сучасних геополітичних системах координат. Стратегічне тло для цих рефлексій українських інтелектуалів задається, головним чином, працями З. Бжезінського та О. Дугіна, що визначають прямо протилежні перспективи і місію України – відновлення єдності «руського мира» чи створення форпосту західної цивілізації на Сході Європи.

В нових умовах українській еліті вже довелося робити геополітичний і цивілізаційний вибір під тиском дуже серйозних зовнішньополітичних факторів, серед яких провідна роль належала політиці РФ. Аналізуючи російські важелі тиску на Україну у викладі координатора «українського проекту» з російського боку К. Затуліна, А. Гальчинський звертає увагу, що всі його елементи – а) ставка на російськомовне населення, б) збільшення російських інвестицій в українську економіку та в) повернення до колишніх механізмів військового та військово-технічного співробітництва – можуть бути представлені як «дуже респектабельні з точки зору існуючих норм міжнародних відносин» [3, с. 123].

Активність нової політики РФ та тривала невизначеність України призвели до зміни в стратегії провідних геополітичних гравців, передовсім США. «Якщо раніше ми могли розраховувати на принциповість позицій Заходу й насамперед США, то нині вся ця конструкція ставиться під сумнів, Визнання Вашингтоном де-факто права Росії на «природне домінування» на пострадянському просторі безпосередньо стосується російсько-українських відносин» [4, с. 123].

Ідентифікація з Європою, у цій постановці питання, вже не є продуктом романтичних сподівань і вільного вибору системи цінностей, а скоріше жорстко детермінованим вибором чи навіть єдиним шансом самозбереження. У цій новій своїй модальності європейський вибір пов'язаний не лише з геополітичними тенденціями, але й з таким феноменом цивілізаційного розвитку, як глобалізація. Оцінюючи міру і характер зовнішнього впливу на внутрішньополітичні процеси в Україні, зокрема, на сповнений драматизму виборчий процес 2004 року, експерти Центру ім. О.Разумкова наголошували на тому,

що «самотня країна» в умовах посилення глобальних процесів інтеграції практично позбавлена шансів на виживання. Ця загроза стала особливо актуальною для України при входженні у фазу зростання економіки, стабілізації соціальної сфери, що відбулося на межі 2000-х років [4, с. 56].

На цьому новому етапі усвідомлення національних завдань і національних інтересів, зокрема, у контексті ідеї «європейського вибору» українська еліта знаходить нові реалії і нові умови реалізації своїх інтеграційних намірів. Однією з важливих перешкод, які рефлексуються вітчизняними інтелектуалами на шляху до об'єднаної Європи, є упереджене ставлення західних європейців до України, їх неготовність розглядати українців як цивілізаційно споріднених партнерів.

І мова вже не про потребу «дорослішання» української сторони, чи набуття нею певних партнерських кондицій – відповідальності, передбачуваності тощо. А мова про принципову інакшість культурну, світоглядну, психологічну, яка створює нездоланий бар'єр перед європейським прагненням українців. Над цією проблемою розмірковував, зокрема, Юрій Щербак: «Наші сьогоденні труднощі на шляху інтеграції України до Європи вкорінені не лише у внутрішній українській ситуації, а й, можливо, більшою мірою, у ставленні до нас з боку «справжніх» європейців, об'єднаних у Європейський Союз – щось на зразок нової Священної Римської імперії. Там, де ЄС може вибачити постсоціалістичні гріхи полякам, мадярам і чехам, він ніколи не простить українцям» [5, с. 326].

Драматизм українського вибору полягає ще й в тому, що таке саме глибинне цивілізаційне відчуження супроводжує і спроби України інтегруватися за іншим сценарієм – відтворення Російської імперії з центром у Москві. Ілюструючи цю колізію, Ю. Щербак посилався на твори ідеологів російського євразійства (М. Трубецького та ін.), які вважали Україну різновидом східноєвропейського князівства, що бере релігійні витоки у Візантійському християнстві, а політичну традицію – з Європи, та протиставляли її Московській Русі як осередку формування євразійської імперії.

Врахування цих факторів приводить ідеологів європейського вибору України до конструювання особливої наднаціональної ідентичності, що опосередковує приєднання до об'єднаної Європи, – ідентичності центрально-східноєвропейської.

Ідея «серединної Європи» (нім. *Mitteleuropa*) пройшла складний шлях від німецьких доктрин розмежування геополітичного простору між Заходом і Росією, через концепцію Т. Масарика і до уявлень В. Гавела, М. Кундери, Л. Валенси, Д. Конрада про організацію співжиття постсоціалістичних Чехії, Словаччини, Польщі, Угорщини та інших країн регіону. Результатом цього проміжного регіонального самовизначення стало створення т.зв. Вишеградської групи, яка з 1991 року виконувала координуючу роль у виробленні узгодженої політики країн-членів та, зокрема, їх спільного входження до НАТО та ЄС.

Та логіка геополітичних трансформацій, що після останньої хвилі розширення ЄС фактично відтворили лінію протистояння цивілізацій Заходу і Сходу майже за прогнозом С. Гантінгтона (зробивши виняток лише для Болгарії, Румунії та деяких інших балканських країн), руйнує і це сподівання українців. Надії на Центрально-Східно-Європейську солідарність виявилися такою ж утопією, як і мрії про слов'янське братерство кирило-мефодіївців. Ендрю Вілсон зауважує, що в цього проекту було не надто надійне культурне і світоглядне підґрунтя: «Отож після 1991 року Україна чи то «поверталася» до Центральної Європи, чи то *визначала себе* як центральноєвропейську країну. Справді, вона могла посилатися на окремі важливі прецеденти свого центральноєвропейського самовизначення, однак усе ж значною мірою мусила наново відкривати свою центральноєвропейськість» [6, с. 464].

Загроза ізоляції, що постала вже внаслідок руйнування стратегічних зв'язків з центральноєвропейськими партнерами, спонукала до чергового перегляду європейського проекту та його місця в контексті національного самовизначення. Знову набував актуальності трикутник вибору між Росією, Європою і США, що містив у собі вже не стільки можливості, скільки загрози національному суверенітету. Особливо це стосується євразійського проекту

інтеграції, що відтворював колишню імперську ідентичність та підпорядкованість національних інтересів відновленому союзному центру [7, с. 165].

Відштовхуючись від спроб спрямувати дрейф української політичної нації в бік реставрованої Російської імперії, М. Михальченко пропонував власне розуміння самого принципу легітимації відповідного проекту. В його основі найчастіше лежить поняття про цивілізацію як окремішню історико-культурну цілість, яка, зокрема, детермінує політичний вибір націй, що її складають. Оскільки з точки зору апологетів євразійства, «слов'янського братерства», православного союзу та інших реінтеграційних російських концепцій, українська нація як суб'єкт світового устрою є фікцією, то їй права на створення власної держави вона не має. Для того, щоб обґрунтувати протилежну тезу, Михальченко висуває «аксіому, яка не вимагає доведень і самовиправдань», і зміст її полягає в твердженні про «існування мікроцивілізації – української, що є частиною слов'янської і світової цивілізації» [8, с. 29].

Спроба уникнути цивілізаційного вибору й однозначної ідентифікації з Заходом чи Сходом викликає аналогії з традиційною концепцією «моста», якою деякі інтелектуали і політики намагалися зняти суперечності національного самовизначення в перші роки незалежності. Головний недолік цієї схеми полягає в тому, що вона не спрацьовує в двох випадках: а) якщо цивілізації не шукають порозуміння між собою, або б) якщо вони знаходять його без посередництва «лімітрофів». Спроба моделювати інший, третій варіант, єдино вигідний і прийнятний для України як «локальної цивілізації» наштовхується на велику кількість передумов і щасливих збігів.

Аналіз основних складових українського публічного дискурсу, пов'язаних з репрезентацією ідеї євроінтеграції в політичній сфері, здійснено у книзі Г. Яворської та О. Богомолова «Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі». Розглядаючи колізії європейського дискурсу через призму підходів класичного «конфлікту інтерпретацій» (П. Рікер), дослідники звертають увагу на відмінність у тлумачення самого базового концепту «інтеграції». В контексті створення Європейського Союзу воно

позначало «ущільнення зв'язків між складовими об'єднання», що досить точно відображає зміст англійського словосполучення *European integration*. Натомість український відповідник має іншу семантичну конотацію: він позначає рух, «орієнтований у напрямку із зовні об'єднання в його середину» [9, с. 115]. Обидва варіанти відповідають літературній нормі вживання слова інтеграція, але сам феномен перенесення терміна з одного контексту в інший та набуття ним у результаті відмінного значення, є промовистою ілюстрацією незбігу тезаурусів та невідповідності очікувань, що з ним пов'язані.

На матеріалі українських медіа дослідники демонструють також складну динаміку основних семантичних одиниць, що фігурують у дискурсі євроінтеграції. Так, первісна метафорична конструкція «шлях до Європи» невдовзі була замінена «семантично невизначеним курсом на європейську інтеграцію» [9, с. 123]. Г. Яворська та О. Богомолів пояснюють цю смислову заміну несприятливими обставинами розвитку взаємин між ЄС та Україною в ході реалізації першої та другої хвилі розширення Євросоюзу на Схід. Але при цьому звертається також увага на те, що «одного разу обрані прийоми концептуалізації простору міжнародних відносин надалі важко піддаються коригуванню». Тому прийняття офіційним політичним дискурсом формули «руху за курсом» якоюсь мірою відображало відсутність реального «шляху» до Європи, з його атрибутами у вигляді часових та змістовних орієнтирів, відтинків і т.ін., але й програмувало цю ситуацію на майбутнє.

Переважаюча емоційна та міфологічна складові у висвітленні проблем євроінтеграції України та інших зовнішньополітичних проблем національного самовизначення констатують і інші дослідники інформаційного простору та діяльності його суб'єктів (В. Шкляр [10], О. Горенко [11]). Тому в цілому можна сказати, що європейський вибір як проект національного самовизначення зіткнувся з низкою суперечностей у характері сучасного національного самоусвідомлення та з невідповідністю взаємних очікувань суб'єктів цього процесу. Розв'язання цих суперечностей і подолання непорозумінь вимагає тривалого часу і відповідних зусиль щодо раціоналізації самого проекту і підходів до його

реалізації. Поки цього не відбувається, в суспільній свідомості продовжують домінувати стереотипи і метафори, покликані знівелювати когнітивні дисонанси і реальну суперечливість вибору, який необхідно зробити спільноті.

Натомість сучасні відносини Україна – ЄС потерпають від «кризи довіри»: йдеться не лише про формат двосторонніх відносин, а й про опосередкований вплив суперництва по лінії ЄС – Росія, одним із проявів якого стала дискусія щодо участі України в зоні вільної торгівлі з ЄС та Митному союзу Росії, Білорусі та Казахстану. Незважаючи на започаткування Східного партнерства у 2009 р., бажання відкрити питання членства для України у Брюсселі не виявляють до сьогодні. Деякі події та процеси дозволяють стверджувати, що сподіватися на зрушення найближчими роками не варто. По-перше, поширення боргової кризи (Греція, Ірландія, Португалія) і проблеми функціонування зони євро завдають ударів по одній з підвалин інтеграції європейських країн – економічній. По-друге, допомога слабшим членам поляризує суспільну думку в країнах ЄС і спричиняє зростання невдоволення серед населення і великих країн-донорів, і країн, що отримують зазначену допомогу, оскільки в них відбувається скорочення видатків, що негативно позначається на соціальній сфері. Таким чином, піддається сумніву ще одна важлива для європейської інтеграції підвалина – ідея солідарності європейських народів [12].

Умов, що Угода про асоціацію може бути підписана, наразі немає, але ми перебуваємо в процесі. Коли справа доходить до нашої точки зору, ми готові її підписати, якщо будуть створені такі умови, сказала А. Меркель. Федеральний канцлер Німеччини наголосила, що Європейський Союз пов'язує з Україною певні очікування. «У нас є певні очікування від України. Але ми також хочемо постійного діалогу з Україною. Вона є сусідом Європейського Союзу, ми багато в чому пов'язані. Але є також ряд великих проблем, які ми можемо подолати тільки за умови взаємного діалогу один з одним. Таким чином, ми продовжуємо з Україною переговори» [13]. Євросоюз має можливість тиснути на Україну, однак змушений ретельно дозувати і тиск, і можливі санкції.

Свою думку в інтерв'ю Радіо «Свобода» висловив провідний політолог із Європейського інституту міжнародних відносин (IERI) Жак Ліппер. Відповідаючи на запитання, чи може Євросоюз посилити тиск на українську владу у зв'язку з виборами, які засвідчили ослаблення демократії, Ліппер сказав: «Це доволі делікатне рішення – застерегти, що ми заблокуємо капітали, які перебувають тут». Для цього, за словами експерта, потрібна згода Єврокомісії, або навіть Європарламенту.

«Є ще й угода про партнерство між Україною та ЄС, і співдружність може вирішити, що вона її більше не дотримується або ж обмежує її чинність. Однак вплив і цього методу політичного тиску залежить від того, наскільки відносини з Євросоюзом цінні для нинішнього українського режиму», – констатував він [14].

Ця особливість усвідомлення українцями євроінтеграційної перспективи як певної утопії, що належить до сфери пасивних «бажань», а не реальних «дій», відображена і в динаміці громадської думки, що фіксується соціологічними опитуваннями.

Згідно з цими даними, у ставленні українців до ЄС та перспективи набуття державою членства в цій спільноті є чимало суперечностей, які можуть бути пояснені лише високою мірою міфологізації цього питання. Так, у період з 2000 по 2005 рік, коли політичним керівництвом країни здійснювалися дуже активні кроки в напрямі євроінтеграції, частка громадян, які вважали за необхідне вступити до ЄС впродовж найближчих 5 років, знизилася з 52% до 21,5%. А, скажімо, у квітні 2012 р., коли 51,3% опитаних вважали, що в новій розширеній Угоді слід зафіксувати чітку перспективу членства України в ЄС, лише 41,3% з них вважали, що Україна від такого членства виграє. При цьому частка громадян України, які були готові ствердно відповісти на питання «Чи відчуваєте Ви себе європейцем, відчуваєте свою приналежність до культури й історії європейського співтовариства?», у той самий період 2005–2007 років, коли здійснювалася остання хвиля розширення ЄС, лишалася в межах 36%-32%, а у 2012 р. – 21,5% [15]. Подібні парадокси демонструють результати й інших соціологічних досліджень, проведених на цю тему.

Визначальним фактором успішності національного вибору й послідовності в його здійсненні є характеристики тієї суспільної комунікації, що супроводжує появу і поширення відповідних суспільних ідей. Нерозвинутість ідейної складової в житті українського суспільства виступає перешкодою для постановки і розв'язання актуальних завдань, у тому числі, в сфері національної інтеграційної стратегії.

Така стратегія повинна, вочевидь, мати певний стрижень у вигляді головного пріоритету, який визнається таким на загальнонаціональному рівні і не підлягає перегляду зі зміною політичної кон'юнктури. Разом з тим, подібна стратегія неодмінно повинна містити технологічну складову, яка б відповідала на питання: яким чином пріоритети зовнішньополітичної інтеграції будуть реалізовані, а відповідні цілі досягнуті. Нарешті третя необхідна характеристика стратегії європейської, як і будь-якої іншої, інтеграції – це врахування динаміки і основного вектора зовнішньополітичних трансформацій, в які відповідний проект має бути вписаний.

Таким чином, можна визначити кілька суттєвих рис проекту «європейського вибору» України в тому вигляді, як він розвивався в умовах незалежності.

Ідея включення в європейський культурний і політичний простір спиралася на сукупність історико-культурних передумов. Ці передумови полягали в тому, що Україна традиційно перебувала в колі європейських суспільних уявлень, мала спільні з рештою Європи суспільні ідеї, норми і цінності. З цього випливає питома європейський характер українського національного самовизначення.

Інтеграція в європейський простір була визначена як пріоритет національної стратегії самовизначення вже в період бездержавності цілою низкою ідеологів українського проекту, починаючи від М. Хвильового, В. Липинського і закінчуючи діячами української еміграції післявоєнного періоду. Тому визначення європейського вектора як головного орієнтира національного розвитку та емансипації в колі державних націй стало закономірним наслідком проголошення незалежності України.

Первісно проект європейської інтеграції мав культурницький і дещо абстрактний зміст. Він реалізовувався

в специфічних риторичних формулах «повернення в Європу» та супроводжувався рефлексіями на тему того, чи «чекає» хтось на Україну в Європі. Критики цього підходу звертали увагу на необхідність врахування тих норм європейського співжиття, які мала б засвоїти українська інтелектуальна та політична еліта, а разом з нею і все суспільство, для того, щоб адекватним чином взаємодіяти з європейськими партнерами та бути ними належно сприйнятими і оціненими.

Незбіг взаємних очікувань та відмінності в «порядку денному» двох проектів – українського національного самовизначення в його класичних романтичних формах, з одного боку, та прагматичного європейського об'єднання навколо спільних економічних інтересів, з іншого – призвели до своєрідного заморожування євроінтеграційного проекту. І тільки початок розширення ЄС на Схід шляхом приєднання до інституціалізованого Євросоюзу країн колишнього соціалістичного табору спонукало Україну розглянути перспективи членства в цій організації більш предметно і зацікавлено.

Загроза цивілізаційної ізоляції та геополітичної маргіналізації України, що ставала дедалі очевиднішою в процесі розширення ЄС на Схід та паралельного посилення реінтеграційного тиску Росії, спричинила появу в українському інтелектуальному та політичному середовищі своєрідного плану вступу до ЄС, який передбачав підключення як важелів актуальних чинників міжнародної політики. Головна роль у цьому плані відводилася потенційному впливу США на своїх європейських партнерів з метою їх більшої поступливості щодо українських прагнень. Такий вплив ставав можливим у разі прискореної інтеграції України до НАТО. На перешкоді реалізації цього плану ставала ціла низка чинників – внутрішня нестабільність орієнтацій на Захід в самій Україні, протидія Росії, неготовність до нового розширення ЄС та втрата регіоном Центрально-Східної Європи стратегічного значення в політиці Білого Дому.

В українському євроінтеграційному дискурсі усі ці колізії спричинили суперечливі явища та призвели до появи нових концепцій. Це були, зокрема, 1) наростання

антизахідних настроїв у російськомовних регіонах держави, що зазнали в цей період потужного пропагандистського впливу з боку Росії; 2) зростання взаємної недовіри учасників європейсько-українського діалогу на тлі обопільної неготовності до практичних інтеграційних кроків; 3) поява нових концепцій міжнародної, геополітичної і навіть цивілізаційної суб'єктності України, що дозволяли б зняти суперечності євроінтеграційного курсу з порядку денного національного самовизначення на більш пізній період.

-
1. Попович М. В. Європа-Україна – праві і ліві / М. В. Попович. – К. : Центр громадянської просвіти «Київське братство», 1997. – 108 с.
  2. Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : ВЦ „Друк», 1998. – 448 с.
  3. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / А. С. Гальчинський. – К. : Знання України, 2002. – 180 с.
  4. Національна безпека і оборона [Спеціальний випуск «Зовнішній фактор на президентських виборах-2004»] – 2004. – № 5. – 76 с.
  5. Щербак Ю. Україна : виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К. : Дух і Літера, 2003. – 578 с.
  6. Вілсон Е. Українці: несподівана нація ; [пер. з англ.] / Е. Вілсон. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
  7. Гаврилишин Б. Україна між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем : геополітичні можливості та обмеження / Б. Гаврилишин // Розбудова держави. – 2002. – № 7-12. – С. 26–33.
  8. Михальченко М. Україна як нова історична реальність : запасний гравець Європи / М. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
  9. Яворська Г. М. Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі : Монографія / Г. М. Яворська, О. В. Богомолів. – К. : Видавничий дім Дмитрія Бураго, 2010. – 136 с.
  10. Шкляр В. І. Мас-медіа і формування європейського мислення: національний і світовий контекст / В. І. Шкляр // Універсум. – 2002. – № 9-10. – С. 29–30.
  11. Горенко О. Україна під тиском свободи. Деякі соціально-психологічні аспекти європеїзації / О. Горенко // Соціальна психологія. Наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2003. – № 1. – С. 51–59.

12. Копійка В. Євроінтеграція як стратегія розвитку України. Незалежність України в глобалізованому світі : вектори ХХІ століття / В. Копійка. – К. : НІСД, 2011.

13. Меркель А. Умов для підписання асоціації з Україною наразі немає. 15 листопада 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/535647-merkel-umov-dlya-pidpisannya-asotsiatsiji-z-ukrajinoju-narazi-nemaie.html>

14. Ліппер Жак. Інструменти тиску на Україну є, але їх слід дозувати. 2012, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24768957.html>

15. Центр Разумкова. 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=46